

Cumhuriyet Dönemi Demokratikleşme Faaliyetleri

Democratization Activities in the Republican Era

Hüseyin AYDOĞDU¹
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

¹Erzurum Teknik Üniversitesi, Felsefe
Bölümü, Erzurum-Türkiye,
huseyin.aydogdu@erzurum.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 20.02.2025
Kabul Tarihi/Accepted: 25.03.2025

Atf /Cite this article:
AYDOĞDU, H.. (2025) Cumhuriyet Dönemi
Demokratikleşme Faaliyetleri. *Erzurum Teknik
Üniversitesi Anadolu Felsefe Dergisi*, 1, 32-51.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative
Commons Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

Öz

Bu çalışmada, cumhuriyet döneminde demokratikleşme faaliyetlerinin anayasalar üzerinden incelenmesi amaçlanmıştır. Yalnız, Türkiye’de demokratikleşme faaliyetleri Cumhuriyet dönemi ile sınırlı değildir, Selçuklular ve Osmanlı dönemlerine hatta Türklerin İslâm öncesi siyasi kültür geleneklerine kadar geri gitmektedir ve resmi olarak 1808’de ilan edilen Sened-i İttifak ile başlamıştır. Türkiye’de demokrasi faaliyetleri öncelikle fermanlar, kanunnameler, anayasalar, dolayısıyla da temel hak ve özgürlükler üzerinden oluşturulup geliştirilmiştir. Ancak demokratikleşme faaliyetlerinin gelişimi gerek Osmanlı döneminde gerekse Cumhuriyet döneminde Avrupa’da olduğu gibi tabandan tavana doğru değil, tavandan tabana doğru olmuştur. Bu da demokrasinin kurumlaşmasını geciktirmiştir. Buna rağmen hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyet döneminde temel hak ve özgürlüklerle ilgili olarak bazı sorunlar yaşanmış olsa bile toplum ve devlet arasında sınıflar arası bir çatışma söz konusu değildir. Her iki dönemde de temel hak ve özgürlükler fermanlar ve anayasalar üzerinden aşama aşama gelişerek günümüze ulaşmıştır. Ama Osmanlı döneminde demokrasi kavramı kanunnamelerde ve anayasalarda bir ifade olarak geçmemektedir. Demokrasi kavramı Türk devlet geleneğinde ilk kez 1961 Anayasası’nda geçmektedir. Fakat demokrasi kavramı içerik olarak yani özgürlük, eşitlik, adalet, laiklik, hoşgörü, temel hak ve özgürlükler olarak bu tüm anayasaların ruhunda vardır. Türkiye’de demokrasi kültürü bazen muhtıralar ve darbeler aracılığıyla kesilmiş olsa da sürekli gelişmektedir. Böylece Türkiye’de demokratikleşme hareketleri 19. yüzyılın başlarından itibaren fermanlar ve anayasalar içeriğinde başlayıp, belirli bir tecrübe ve gelenek üzerinde gelişerek günümüze ulaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kanunname, Anayasa, Demokrasi, İnsan Hakları, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti.

Abstract

This study aims to examine democratization activities in the republican period through constitutions. However, democratization activities in Turkey are not limited to the republican period; they go back to the Seljuk and Ottoman periods and even to the pre-Islamic political culture traditions of the Turks, and officially began with the Deed of Alliance declared in 1808. Democracy activities in Turkey were primarily created and developed through decrees, codes, constitutions, and therefore fundamental rights and freedoms. However, the development of democratization activities was not from the bottom up, as in Europe, both in the Ottoman period and the Republican period, but from the top down. This delayed the institutionalization of democracy. Despite this, although some problems were experienced regarding fundamental rights and freedoms in both the Ottoman and Republican periods, there was no conflict between classes between the society and the state. In both periods, fundamental rights and freedoms gradually developed through decrees and constitutions and reached the present day. However, the concept of democracy was not mentioned as an expression in codes and constitutions in the Ottoman period. The concept of democracy was first mentioned in the Turkish state tradition in the 1961 Constitution. However, the concept of democracy, in terms of content, namely freedom, equality, justice, secularism, tolerance, fundamental rights and freedoms, is present in the spirit of all these constitutions. Although the culture of democracy in Turkey has sometimes been interrupted by memorandums and coups, it is constantly developing. Thus, democratization movements in Turkey began in the early 19th century in the content of decrees and constitutions, developed on a certain experience and tradition and reached the present day.

Keywords: Code of Laws, Constitution, Democracy, Human Rights, Ottoman Empire and Republic of Turkey.

Giriş

Tarih boyunca ideal bir siyasal yönetim arayışı olarak farklı yer ve zamanlarda monarşi, aristokrasi, demokrasi, tirani, oligarşi ve cumhuriyet gibi birçok siyasal sistem öne sürülüp denenmiştir. Ama hiçbir siyasal sistem toplumları ve devletleri mutlak saadete ulaştırmada tam olarak başarılı olamamıştır. Her siyasal sistemde bireyin, toplumun ve devletin refahı, huzuru, mutluluğu ve güvenliği açısından birçok olumlu veya olumsuz sonuç ortaya çıkmıştır. Bunlar, kimi zaman çağları açmış ve kapamış, kimi zaman ihtilallere neden olmuş, kimi zaman da iktidarların veya devletlerin sonu olmuştur. İnsanlar ve toplumlar bunlardan özellikle demokrasiye karşı bazı ontolojik, epistemolojik ve etik sorunlar taşımasına rağmen daha çok ilgi gösterip değer vermiştir. İnsan deneyimleri ve bilgi birikimi 18. yüzyıldan itibaren mevcut yönetimler içerisinde en iyi yönetim biçiminin demokrasi olduğu kanaatini güçlendirmiştir. Demokrasinin bugünkü haliyle, yani bireysel, özgürlükçü, eşitlikçi, adaletçi, özgür inanç ve düşüncüyü içerecek şekilde ortaya çıkışı 18. yüzyıla rastlamasına karşın, demokrasinin halkın kendi iradesiyle seçtiği kişiler tarafından idare edilen bir yönetim şekli olması ise ancak 19. yüzyılda gerçekleşmiştir (Aydın, 2008, s. 149; Karpat, 2010, s. 9, 17).

Günümüzde pek çok toplum ve devlet, özgürlük, eşitlik, kardeşlik, barış, huzur, düzen, adalet, hak, hukuk ve insan onuruna yakışır bir hayat için demokrasinin önemini anlamakta ve bu doğrultuda demokrasinin temel ilkelerini (özgürlük, eşitlik, adalet, seçme ve seçilme, katılım, çoğulculuk, çoğunluk, hoşgörü, temel haklar vs.) sürekli geliştirip güçlendirmektedir. Çok yönlü bir kavram olan demokrasi, temelde bir yönetim biçimini, bir karar alma sürecini, bir yaşam biçimini ve değerler topluluğunu ifade eder. Bunların hepsi demokraside iç içe geçtiğinden onu sadece bunlardan biriyle tanımlamak mümkün değildir. Demokrasi ile bilgi, ahlâk, hukuk ile hak ve özgürlükler arasında doğrudan bir ilişki vardır. Demokrasinin temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesinde ve korunmasında en uygun siyasal sistem olduğu öngörülse bile, temel hak ve özgürlükler demokrasiye eklenen bir şey değildir. Aksine bunlar demokrasinin eşitlik, adalet, seçme ve seçilme, katılım, çoğulculuk, çoğunluk, hoşgörü, hukuk devleti, kuvvetler ayrılığı, millî egemenlik gibi asli unsurlarından biridir. Temel hak ve özgürlükler, seçme ve seçilme, çoğulculuk, kamu işlerini yönlendirme ve hükümeti denetleme en doğru şekilde ancak demokrasi ile gerçekleşmektedir. Demokrasi hangi açıdan ele alınırsa alsın ve ona karşı liberteryen, sosyalist ve elitist içerikli ne kadar haklı eleştiri yönetilirse yönetilsin, o, temel hak ve özgürlüklerin güçlü biçimde korunmasını zorunlu kılan bir yönetim biçimidir (Beetham, 2006, s. 135, 139; Uygun, 2003, s. 294).

Demokrasi Batı kökenli bir kavram ve yönetim biçimi olmasına rağmen aynı adda ve biçimde olmasa bile bazı ilkeleri açısından bazı toplumlarda görülmüştür. Bu bağlamda demokrasi ile Türk siyasi tarihi arasında da doğrudan bir ilişki vardır. Türk siyasi tarihinde demokrasi kültürü son iki asırda ortaya çıkmadı, aksine ilk yazılı metinleri esas alırsak içerik olarak bin iki yüz yıl gibi uzun bir geçmişi vardır. Türk demokrasi kültürü, resmi olarak Sened-i İttifak'a, gayri resmi olarak ise III. Selim'e (1789-1807), hatta Türklerin ilk yazılı metni olan Köktürk Yazıtlarına, daha doğrusu eski Türklerin ahlâki ve siyasi geleneklerine kadar geri gider. Zaten Türkiye'de demokrasinin resmî olarak kısa sürede yerleşmesinde ve bir kültür haline gelmesinde Türk toplumunun dokusunda var olan sağduyu, inanç, sevgi, saygı, hürmet, hoşgörü, yardımsever, konuksever, merhamet ve barış kültürünün büyük bir etkisi olmuştur. Türkler savaş durumunda bile çocuğa, kadına ve yaşlıya karşı son derece sevgi ve saygı beslerler. Kendi içlerinde veya başka uluslarla ilişkilerinde çıkan sorunlara öncelikle anlaşma ile çözüm yolu aramayı yeğlerler. Türklerde demokratik

bilincin gelişmesinde bunların yanında kadın ve erkeklerin uyumlu ve dayanışmalı bir biçimde birlikte çalışması ve böyle sağlam bir aile temeline oturan kültürünün iyi gelişmiş olması da etkili olmuştur. Bunların bir sonucu olarak Mevlânâ, Hoca Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre ve Ahî Evren gibi düşünürler ortaya çıktı (Çağatay, 1996, s. 509, 519). Ayrıca Türkler kurmuş oldukları tüm devletlerde farklı kültürleri bir araya getirip yaşatabildiler. Örneğin Osmanlı Devleti'nin hürmeti ve hoşgörüyü esas alması çok farklı toplulukları, milletleri, dinleri ve düşünceleri bir arada tutup yaşatabildi. Her topluluğun veya toplumun kültür ve inançlarını muhafaza ederek yaşayabilmelerini sağladı. Bunda Osmanlı Devleti'nin doğrudan halka (tebaa) dayanmasının da büyük bir etkisi oldu. Osmanlı gücünü yalnızca kültür, din, hukuk ve siyasal erkten değil, aynı zamanda halktan aldığı ve halkın taleplerini de dikkate aldığı için yapısal olarak olmasa bile içerikte bazı demokratik özellikleri taşıyan bir devlet geleneği göstermiştir. Çünkü Osmanlı da halk Batı'da olduğu gibi serf değildir, bazı sorunlar taşımış olsa da kişi ve toplum özgürlüğü ön plandadır, bir sınıflaşma ve sınıflar arası çatışma söz konusu değildir. Osmanlı'da bir burjuva sınıfı dolayısıyla da bir işçi sınıfı yoktur. Osmanlı'da ne müslim ne de gayrimüslim tebaa hiçbir zaman köle olarak görülmemiştir (Karpas, 2010, s. 23). Bunlar da aynen Türkiye demokrasisine yansımıştır. Bunlar sayesinde bireyde, toplumda ve devlette bir demokrasi kültürü oluşup gelişmiştir.

Ancak Türk siyasi tarihinde demokratik kültür bilinci hemen oluşmadı, tam tersine uzun ve yorucu ama olabildiğince kırılğan bir süreçte gelişerek günümüze ulaştı. Türkiye'de demokrasinin grafiği her zaman ileriye doğru değildir, aksine inişli çıkışlıdır. Bu da Türkiye'de demokratik yaşam bilincinin hemencecik içselleşip genelleşmesini olumsuz olarak etkilemiştir. Bu nedenle kimilerine göre Türkiye'de hâlâ gerçek bir demokrasi tam olarak yerleşmemiştir, kimilerine göre Türkiye'de demokrasi kişiye göredir, yani mahkemeler dahil birçok yerde kişilere göre muamele edilmektedir, kimilerine göre de Türkiye'de demokrasi olsa bile, bu özel ideolojik amaçlar için kullanılan bir araç olmaktan kurtulamamıştır. Gerek bu eleştirilere ve gerekse Türk demokrasinin bazı sorunlar yaşamasına karşın yine de ülkemizde küçümsenmeyecek ve yok sayılmayacak ölçüde bir demokrasi kültürü vardır. Çünkü demokrasinin varlığı ve yaşaması için gereken tarihsel, kültürel, sosyal ve ekonomik koşullar Türk toplumunda, onun kültüründe ve beslendiği kaynaklarda, örf, âdet, gelenek ve görenekleri ile dini inançlarında bulunmaktadır. Örneğin hem Türk kültüründe hem de İslâm'da özgür, eşit, adil, erdemli ve barış esaslı değerler kültürü önelemiştir. İslâm zulme ve adaletsizliğe karşı sadece elle veya dille uyarmayı ya da gücü yetmediği zaman kalben buğz etmeyi değil, yeri geldiğinde başkalarına hakaret etmeyecek, ötekileştirmeyecek ve hiçbir hak ve hukuku çiğnemeyecek, canlıya ve çevreye zarar vermeyecek şekilde isyanı bile onaylamıştır. İslâm'da itaat kültürü kadar itiraz ve isyan ahlâkı da önemlidir (Karpas, 2010, s. 10-11). Ancak bu isyan ahlâkı bencillığe, arzulara, anarşizme dayalı bir isyan değil, aksine haksızlığın, adaletsizliğin, yoksunluğun ve yoksulluğun neden olduğu cehalete ve geri kalmışlığa, yani her alanda eser yaratabilen kuvvetli ruhları yaratmanın isyanıdır. Türkiye'de demokrasi kültürü adeta karşıtların çatışması şeklinde gelişip ilerlemektedir. Türkiye'de bir yandan gelir dağılımındaki uçurum, bölgeler arası gelişmişlik düzeyinin eşit olmaması, yüksek enflasyon, yaygın işsizlik, anarşi ve terör, düzensiz iç göç, mevcut yasaların ve yönetmeliklerin yetersizliği veya tam olarak uygulanmaması, demokratik siyasal kültürün oluşturulmasındaki başarısızlıklar, darbe teşebbüsleri, darbeler ve muhtıralar demokrasiyi sürekli tehdit etmektedir, onun tabana yayılmasını ve içselleşmesini engelleyip geciktirmektedir, öte yandan da farklı zamanlarda aile, eğitim, hukuk, sağlık ve ekonomi alanlarında erdem, eşitlik, liyakat, adalet, temel hak ve özgürlükler ekseninde yapılan iyileştirmeler sözü edilen tehditlerin ortadan kaldırılmasını sağlamaktadır, demokrasinin önünü açmaktadır.

Demokrasi çok yönlü bir kavram olduğundan onun oluşturulup geliştirilmesi de aile, eğitim, kültür, ekonomi, ahlâk, hukuk ve politika başta olmak üzere tüm kurumların gelişmesine bağlıdır. Demokrasinin bunların tümüyle olan ilişkisini incelemek bu çalışmanın amacını ve içeriğini açacağından Türkiye’de demokrasi ve demokrasi kültürünün gelişimi özellikle anayasa kültürü ve geleneği üzerinden incelenecektir. Ancak Türkiye’de demokrasi kültürünün gelişmesi yalnızca Cumhuriyet dönemindeki anayasa kültürünün gelişmesiyle sınırlı değildir. Türkiye’de anayasa kültürünün gelişmesinde Osmanlı Devletindeki kanunnameler, emannâmeler, fermanlar (Sened-i İttifak, Tanzimât Fermânı, Islahat Fermanı, Birinci Meşrutiyet, İkinci Meşrutiyet) ile Kânûn-i Esâsî de önemli bir yer tutmaktadır. *Türkiye’de* anayasal süreç 1808 tarihinde ilan edilen Sened-i İttifak ile başlayıp günümüze kadar devam etmiştir ve hâlâ gelişmektedir. Bu bağlamda Türkiye’de demokrasinin gelişmesi Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren başlayan toplumsal, siyasi ve hukuki bir süreç değildir. Cumhuriyet dönemi demokratikleşme hareketleri Cumhuriyet öncesi demokratikleşme hareketlerinin adeta bir devamı gibidir. Bundan dolayı Cumhuriyet döneminde demokratikleşme hareketlerini anlayabilmek için Cumhuriyet öncesi döneme de bakmak gerekir. Bu amaçla çalışmamızda Cumhuriyet dönemi demokrasi hareketlerinde nasıl bir yol katedildiğini görebilmek için kültürel süreklilik ve devletin devamlılığı ilkesi gereği eski Türklerin toplumsal, siyasi ve hukuki geleneği de gözden geçirmek gerekir. Toplumun tasarımı ve inşasında temel hukuk ilkeleri olan anayasa önemli bir yere sahiptir. Ancak bu her anayasanın mükemmel olduğu anlamına gelmez. Bir anayasa demokrasi ile temel hak ve özgürlükler açısından bireysel ve toplumsal ihtiyaçlara cevap verebileceği gibi cevap da veremeyebilir. Hatta onda kusurlar, ihmaller, anti-demokratik veya otoriter nitelikler de bulunabilir (Evrans Topuzkanamış, 2014, s. 4990). İnsan doğası gereği hataya meyilli bir varlık olduğundan anayasa metinlerindeki hatalar da bunun bir sonucudur. Burada önemli olan hatada ısrarcı olmayarak anayasayı bireyin, toplumun, bilimin, felsefenin ve demokrasinin haklı, doğru ve gerçekçi talepleri doğrultusunda geliştirebilmektir. Zaten Türk anayasalarında görülen bu süreç dünyadaki tüm anayasalarda da yaşanmıştır. Böylece çalışmamızın amacı olan Türkiye’de demokratikleşme faaliyetleri beş bini bulan bir tarih şeridi içerisinde özellikle Türk siyasi kültürü, kanunnameler, emannâmeler, fermanlar ve anayasalar içeriğinde karşılaştırmalı olarak incelenip serimlenecektir.

1. Cumhuriyet Öncesi Dönem

1.1. MÖ 4. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Kadar Olan Süre

Bugünkü arşiv verileri ve arkeolojik bulgular ışığında MÖ 3000 yıllarına kadar geri giden ve beş bin yılı aşkın bir tarihi olan Türkler, Kafkaslardan ve Hindikuş Dağları’nın kuzeyinden Çin’e kadar uzanan bozkırlar kuşağında birçok devlet kurmuşlardır. Türklerin bu geniş coğrafyada devlet olma serüveni bilinen ilk Türk devleti olan Asya Hun Devleti (MÖ 220-MS 216) ile MÖ 3. yüzyılın son çeyreğinde başlamış olup, yaklaşık iki bin iki yüz elli yıllık bir geçmişi vardır. Hunlar’dan sonra kurulan ve birbirini izleyen başlıca Türk devletleri; Göktürkler, Uygurlar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Hârizmşâhlar (Harzemşahlar), Anadolu Selçukluları, Osmanlı Devleti, Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile 1989’da Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla oluşan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri (Azerbeycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan)’dir (Doğan, 2005, s. 159).

Türk tarihinde gerek İslâmiyet’in kabulünden önce gerekse İslâmiyet’in kabulünden sonra hem hukuk düzeninde hem de devlet yönetiminde töre ve gelenek hakimdir. Bunun sonucu olarak toplumsal ve siyasal yaşamda itaat kültürü ön

plana çıkmıştır. Töre toplumsal ve siyasi tüm düzenleyici ilkeleri içermektedir. Törede insana değer veren, keyfilikten ve despotizmden uzak bir yönetim anlayışı getiren hükümler vardır. Eski Türk devletlerinde yazılı hukuka kadar hem birey ve birey ilişkileri hem de birey ve devlet ilişkileri töre dolayısıyla itaat kültürü üzerine temellendirilmiştir. İtaat kültürü eski Türk toplumlarından İslâm etkisindeki Türk toplumlarına geçen önemli değerlerden biridir. Eski Türk toplumlarında monarşiyi besleyen en önemli toplumsal olgu itaat kültürüdür. Ama bu, baskıcı, totaliter bir şekilde değil, sevgi, saygı, hoşgörü, diğergamlık, fedakârlık, özveri, hakkaniyet, kurumsal aidiyet, toplumsal sorumluluk ve çevreyi korumak ilkeleri içerisinde işlemektedir. Birey, toplum ve devlet üzerlerine düşen görev ve sorumlulukları kurumsal aidiyet, sevgi, saygı ve hoşgörü ilişkisi içerisinde yerine getirirdi. Genel olarak devlet yapısına “müşfik baba/devlet baba” otoritesi hâkimdi ve törenin kestiği parmak acımadı. Törenin uygun gördüğü cezaya herkes uyardı. Alınan kararlar, verilen hükümler ister doğru isterse yanlış olsun, hiç tartışılmazdı, töreye karşı mutlak bir teslimiyet vardı. Toplumda ve devlette töre her zaman ön plandaydı. Farklı zamanlarda, farklı coğrafyalarda kurulan Türk devletleri genellikle töreye, örf ve adetlere göre örgütlenip yönetilmişlerdir (Aydın, 2008, s. 126; Doğan, 2005, s. 163-164).

İslâmiyet öncesi dönemden 15. yüzyıla kadar demokrasi düşüncesi yani özgürlük, eşitlik, adalet, temel hak ve özgürlüklerle ilgili önemli sözlü ve yazılı metinler Köktürk Yazıtları (8. yüzyıl), *Kutadgu Bilig* (11. yüzyıl) ve *Dede Korkut Kitabı/Dede Korkut Hikâyeleri* (hikâyelerin yazıya geçirilmeleri 14. veya 15. yüzyıllar)’dır. Köktürk Yazıtları, Göktürkler tarafından Türklerin bilinen ilk alfabesi olan Orhun alfabesi ile yazılmış yapıtlardandır. Köktürk Yazıtları hem Türkçenin tarihsel süreçteki gramer yapısı ve bunun değişimiyle ilgili bilgiler vermektedir hem de Türklerin devlet anlayışı ile yönetimi, kültürel öğeleri, komşuları ile soydaşlarıyla olan ilişkileri, kadın ve erkek eşitliği ile sosyal yaşantılarıyla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Orhun Yazıtları konu olarak Türk tarihi, siyaseti ve kültürü bakımından önemlidir. Yazıtlar incelendiğinde Köktürklerde sosyal devlet anlayışı devrine göre oldukça ileri düzeyde olduğu görülmektedir. Yazıtların birçok bölümünde, devletin, fakir, yoksul ve aç milleti, zengin hâle getirip karnını doyurduğundan, hatta çıplak kişilerin giydirildiğinden bahsedilir. Yazıtlarda devlet yönetimine de ayrı bir yer verilerek kötü devlet kağanlarına ve devlet adamlarına eleştiriler yapılır. Örneğin Köktürklerin bağımsızlıklarını kaybetmelerinin, toplumun fakirleşmesinin ve devletin yıkılmasının ana nedeni olarak başa geçen kağanların bilgisiz, iradesiz ve öngörüsüz olmaları gösterilmiştir. Yazıtlarda ayrıca Türklük, özgürlük ve bağımsızlık fikri anlatılarak Türklerin yabancıların siyasetine alet olduğu zamanlarda bozulduğu, devlet kademelerinde bilgili ve ehil olmayan kadronun iş başına getirildiği zaman yönetim düzeneğinin iyi çalışmadığından halkta hoşnutsuzluk görüldüğü; yabancı kültürünün Türk birliğini zedeleyip, kişiliğini kaybettirdiğinden söz edilmiştir (Konur, 2020). Köktürk Yazıtların en ünlülerinden biri olan Bilge Kağan Yazıtı’nda şöyle yazılmıştır:

Türk Oğuz Beyleri, işitin! Üstte gök çökmedikçe, altta yer denizi delinmedikçe, ilini töreni kim bozabilir?

Ey Türk ulusu! Kendine dön. Seni yükseltmiş Bilge Kağanı’na, özgür ve bağımsız ülkene karşı hata ettin, kötü duruma düşürdün.

Ulusun adı, sanı yok olmasın diye, Türk ulusu için gece uyumadım, gündüz oturmam. Kardeşim Kül Tigin ve iki Şad ile ölesiye, bitesiyе çalıştım. (Ergin, 2003b, s. 17, 27; Konur, 2020).

Yusuf Has Hacib’in mesnevi tarzında ve aruz vezniyle yazmış olduğu *Kutadgu Bilig*, siyasetname türünün Türk düşüncesindeki ilk örneği olup, İslâmiyet’in Türklerce kabulünden sonraki bilinen ilk yazılı eserdir. Yusuf Has Hacip,

eserinin 352. beyitinde insan her iki dünyayı devletle elinde tutarsa mes'ud ve sözü doğru olur diyerek birey ve toplum/devlet ilişkilerinin önemini dile getirmiştir (Yusuf Has Hacip, 1999, s. 52). *Kutadgu Bilig*'te dönemin siyasi düşüncesi, demokrasi, hukukun üstünlüğü, ekonomik, sosyal ve siyasi haklar, güvenlik ve toplum gibi birçok konu hakkında çok değerli bilgiler vardır. Yusuf Has Hacip, Platon ve Fârâbî gibi toplumun ve devletin temeline bilgiyi ve bilgeliği koyar ve bir devlette yöneten ile yönetilen arasında özgürlüğe, adalete ve eşitliğe dayalı karşılıklı ilişki olduğunu söyler. Ona göre halk üzerinde yöneticinin hakkı olduğu gibi halkın da yönetici üzerinde hakkı vardır (Yusuf Has Hacip, 1999, s. 305). Yusuf Has Hacip, halk ile hükümdarın karşılıklı hak ve görevlerini ilgili eserinin 5574. beyitinde ayrıntılı olarak açıklar. Ona göre hükümdarın tebaa üzerinde üç hakkı vardır. Birincisi memleketinde gümüşün yani paranın ayarını korumak; ikincisi halkı âdil kanunlar ile idare etmek; üçüncüsü ise bütün yolları emniyet içinde tutup, yol kesici ve haydutların hepsini ortadan kaldırmaktır. Buna karşılık halkın da hükümdar üzerinde üç hakkı vardır. Birincisi, hükümdarın emirlerine hürmet etmek ve bu emir ne olursa olsun, onu derhal yerine getirmek; ikincisi hazine hakkını gözetmek ve bunu yani vergisini vaktinde ödemek; üçüncüsü de hükümdarın dostuna dost ve düşmanına düşman olmaktır (Öz, 2019).

Dede Korkut Kitabı ise Oğuz Türklerinin bilinen en eski epik destansı hikâyeleridir. Hikâyeler, göçebe Türk topluluklarının sosyal yaşam tarzları, birey ve toplum ile birey ve devlet ilişkileri, İslâm öncesi inançları, ahlâk ve değerleri anlatılmaktadır. Ayrıca hikâyelerde demokrasi, toplumsal refah ve insan haklarına dair değerler de işlenilmiştir. Hikâyelerde geçen toplumsal, ahlâki ve dinî değerlerden bazıları; sevgi, saygı, güzellik, cesaret, onurlu olma, dayanışma, vatanseverlik, merhamet, cömertlik, aile birliği gibi değerlerdir (Ergin, 2003a, s. 12; Deveci, Belet ve Türe, 2013, s. 294).

Türk tarihinde en eski yazılı hukuk metinleri kanunnamelerdir. Bunlar aynı zamanda Türk-Moğol İmparatorluklarının en önemli askerî, siyasî ve hukuki metinleridir. Kanunnameler genellikle kamu hukuku, devlet teşkilatı, idare, vergi, ceza hukuku ve hisbe (ahkam-ı dîvânî, istifâ-i memalik, tehdîd ve siyaset-i mücrimân) alanlarını kapsamaktadır. Bunlardan ilki Moğol İran İmparatorluğu döneminde “Yasa-yi Kadîm-i Cengiz Han, Yargunâme” olarak bilinen Cengiz Han Yasası ya da Yasak-ı Büzürg'tür. Bu uzun süre askerî ve siyasî işlerin düzenlenmesi için kaynak vazifesi de görmüştür. Türk tarihinde Cengiz Han Yasası'ndan sonra diğer önemli kanunnameler Timur Kanunnamesi ile Fatih Kanunnamesidir. Timur Kanunnamesi, Cengiz Han Yasası'nın yeniden düzenlenip geliştirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu kanunamede devlet teşkilatını, birey ve devlet ilişkilerini düzenleyen bazı maddeleri şunlardır:

- Tanrı'nın birliğini kabul etmek şartıyla herkes vicdan özgürlüğüne sahiptir.
- Hükümdar, Cengiz Han'ın soyundan olmak, erkek olmak ve beyler tarafından hükümdarlığı tanınmış olmak zorundadır.
- Düşman yenilmedikçe hiçbir surette barış yapılamaz.
- Savaşa katılmayan herkes, kamu yararına çalışmalara katkıda bulunur.
- Hiçbir Moğol veya Tatar, vatandaşlarını kendisine (karşılıksız) çalıştıramaz, köle yapamaz (Doğan, 2005, s. 165).

Osmanlı Devleti ile zamanındaki diğer Türk devletlerinde de kanunname kültürü devam etmiştir. Osmanlılar bir bölgeyi fethettiklerinde genellikle ya mevcut kanunları muhafaza etmişlerdir veya bunun üzerinde bazı değişiklikler

yaparak uygulamışlardır ya da yeni kanunnameler yazıp ilan etmişlerdir (İnalçık, 1998, s. 333-334). Osmanlı Devleti'nde kanunnameler içerisinde kısaca Fatih Kanunnamesi olarak bilinen kanunname dikkat çekicidir. Fatih Sultan Mehmet'in (1651-1781) Teşkilât Kanunnamesi Osmanlı'da yazılı olarak kayda geçen ilk anayasal düzenleme olup, İstanbul'un fethinin ardından devlet teşkilâtına, devletin büyüklüğüne ve gücüne yakışır bir karakter vermek amacıyla düzenlenmiştir. Bu kanunnamede ayrıca devlet teşkilâtında çeşitli kurum, kuruluş ile rütbelerin görevlerini belirleme ve tayin etmek için düzenlemeler yapılmıştır. Hatta hâlâ tartışılmakta olan devletin bakisi yani Nizâm-ı Âlem için kardeş katline bile izin vermiştir. Bununla ilgili olan madde;

Ve her kimseye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katl itmek münâsibdir. Ekser ulemâ dahi tecviz etmişlerdir. Anınla âmil olalar.” şeklindedir. Fatih'in özellikle bu maddeyi kayıt altına almasında Fetret Devri'nin unutulmayan acı hatıraları etkili olmuştur. Birçok araştırmacıya göre Fatih, “kardeş katli maddesini keyfi idaresini hâkim kılmak için değil, İslâm dininin sınırları dahilinde ve onu yaymak gayesiyle, nizâm-ı âlem davasına hizmet etmek için koymuştur (Özcan, 1982, s. 26).

Fatih Kanunnamesi devletin yapısında ve yönetiminde merkezîyetçi bir anlayışı benimsemiştir. Bununla birlikte Fatih Kanunnamesi, Türk eğitim tarihinde ilk yükseköğretim mevzuatı olup, medreselerin yönetim, müfredat ve akademik yapısı düzenlenerek akademik personelin seçim ve atanmasına, maaşların belirlenmesine ilişkin işlemler belli usul ve esaslara bağlanmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nde Fatih Kanunnamesinin bazı maddeleri uzun ömürlü olmamıştır. Osmanlılar devlet yönetimi dahil her kurumunda çağa ayak uydurmak için sürekli esneme ve dönüşüm halinde olmuştur. Bunun bir gereği olarak Padişah I. Ahmet (1603-1617) saltanatında hanedan veraset sistemini değiştirip kardeş katli yasasına son vermiştir. I. Ahmet, hanedan veraset sistemi yerine ekberiyet ve erşediyet esasları uyarınca tahta geçilmesi sistemini getirmiştir. Bu sistemde ailenin yaşça en büyük ve olgun olan şehzadenin tahta geçmesi öngörülmüştür, diğer şehzadeler de sarayın özel bir yerinde kafes arkasında tutulmaya başlanmıştır. Bu sistemin temel amacı verasetteki belirsizliğe son vererek taht kavgalarını azaltmaktır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar saltanata geçişte ekberiyet ve erşediyet esasları uygulanmıştır. Bu, Osmanlıda herkesin statüsüne ve konumuna bakılmaksızın yaşama hakkının güvence altına alınmasının önünü açmıştır.

Osmanlı Devleti'nde hoşgörü, demokrasi ile temel hak ve özgürlükler açısından emannâmeler veya ahidnâmeler de önemlidir. Bunların içerisinde Fatih Sultan Mehmet'in iki ve Yavuz Sultan Selim'in bir olmak üzere üç emannâme dikkat çekicidir. Fatih Sultan Mehmet 1453'te İstanbul'un fethi üzerine Hıristiyan vatandaşlar ile Galata'da yerleşmiş bulunan Cenevizli halkı için bir emannâme yayınlamıştır. Bununla Galata halkına kaleyi savaş yoluyla değil de sulh yoluyla teslim etmelerinin ardından kendilerine can ve mal güvencesi ve dinî, idarî ve ticarî bazı ayrıcalıklar verilmiştir. Böylece hem hıristiyanlar âdet ve ibâdetlerini serbestçe yapabilirler hem de önemli bir ticarî merkez olan Galata fetihten sonra da bu özelliğini devam ettirebilir. Fatih Sultan Mehmet'in Bosna-Hersek'i fethettikten sonra 28 Mayıs 1463 tarihinde buradaki Katolik rahiplere verdiği Bosna-Hersek Ahidnâmesi de önemlidir. O, bununla Katolik rahiplere din özgürlüğü ve can, mal ve mülk güvenliği sağlamış oldu. Bu ahidnâmenin günümüz Türkçesi ile çevirisi aşağıdaki gibidir:

Ben ki Sultan Mehmet Han'ım; sıradan ve seçkin bütün insanlar tarafından bilinsin ki, bu padişah buyruğunu ellerinde bulunduran Bosnalı [Fransiskan] ruhbanlara büyük bir lütufta bulunarak şunları buyurdum: Adı geçenlere ve kiliselerine hiç kimse engel olmayacak ve sıkıntıvermeyecektir ve onlar sakınmaksızın ülkemde yaşayacaklardır. Ve kaçıp gidenler bile güven içinde olacaklardır. Gelip

ülkemizde korkusuzca oturacaklar ve kiliselerine yerleşeceklerdir. Ne ben, ne vezirlerim, ne kullarım, ne uyruklarım, ne de ülkeyin bütün halkından hiç kimse adı geçenlere — kendilerine ve canlarına ve mallarına ve kiliselerine ve dışarıdan ülkemize gelenlerine — dokunmayacak, saldırıp incitmeyecektir. Yeri, göğü yaratan Rızıklandırıcı adına ve Kur'an adına ve ulu Peygamberimiz adına ve yüz yirmi dört bin peygamber adına ve kuşandığım kılıç adına yemin ederim ki, bu kişiler emrime itaat ettikleri sürece, bu yazılanlara hiç kimse uymazlık etmeyecektir. Böyle biline. (Can, 2024).

Fatih Sultan Mehmet, Galata Emmânamesi ile Cenevizlilere, Bosna-Hersek Ahidnâmesi ile de Katolik papazlara her açıdan özgürsünüz “işinize bakın, benim güvencem altındasınız” dedi. Bunlarla Fatih Sultan Mehmet, farklı milletten ve dinden insanları ötekileştirmeyerek yalnızca Türk siyasi tarihinin değil, insanlığın ortak kültürünün en önemli insan hakları metni olduğunu göstermektedir.

Yavuz Sultan Selim de 1517’de Kudüs Emannâmesi’ni yayımlamıştır. O bunda, “Kiliseleri ve kutsal yerleri ziyarete gelen Ermeni toplumu, zezem denilen su yerine, panayırlarına, diğer mabet ve kutsal yerlere vardıklarında, onlara devletin görevlisi haricinde hiç kimse karışmayacaktır. Her kim karışır, rahatsız eder, değiştirir ve bozarsa, hükümdarların yardımcısı olan Allah’ın katında suçlular takımından sayılınsınlar.” demiştir. Yavuz Sultan Selim’in bu tutumuyla hem Hristiyanların âdet ve ibadetlerini serbestçe yapmalarına izin verdi hem de Kudüs’ün bütün dinler açısından önemli olduğunu tüm dünyaya ilan etti (Bozkurt, 2011, s. 75-77; Bulunur, 2009, s. 67). Tüm bu kanunnameler ve emannâmeler çeşitli hak ve yetkileri içeren hükümleriyle başta devletin yapısı ve yönetimi olmak üzere birçok alanda toplum ve devlet hayatına yön verdi, millet kavramını pekiştirilmesine yardım etti ve başka âdet ve ibadetlerin özgürce yapılmasını sağladılar. Bunlarda temel hak ve özgürlükler ile demokratikleşme geleneksel haklar olarak yer aldı. Avrupa’da olduğu gibi birey ve devlet veya toplum ve devlet ilişkilerinde yoğun bir çatışma yaşanmadı. Bunda hem Türk kültürünün dogmatik olmaması hem de farklı kültürel öğelerinin bir sentezi olmamasının rolü etkili oldu. Böylece Osmanlı Devleti ayrı kültür, dil ve dinlere mensup kimseleri ortak bir siyasi irade ve idare altında birleştirebildi. Osmanlı Devleti’nin adalet geleneği, siyasi kültürü, dini ve ortak para esasına dayanan ekonomisi toplumsal, siyasi ve tarihi birleştirmeyi daha da güçlendirdi (Karpas, 2010, s. 14-15).

1. 2. Sened-i İttifak (1808)

Türkler Anadolu’ya yerleşmesiyle gerek Selçuklular ve Beylikler gerekse Osmanlılar Müslüman olan ve olmayan toplumları yönetirken temel hak ve özgürlükleri esas almışlardı. Osmanlı Devleti’nde hem kurulduğu coğrafyanın sosyo-kültürel yapısı hem de fetihler sonucu farklı unsurlar ve farklı kategorileri içerisine alması onun toplum yapısında oldukça zengin bir çeşitlilik ortaya koymuştu. Toplumda ve devlette kültürel farklılıklar gözetmeksizin her alanda bireylere yeteneğe ve adalete göre idari, adli ve kültürel görevler verilmişti. Osmanlı Devleti’nde “adaletin birinci yükümlülüğü, toplumun her sınıfı ve sınıf içerisindeki her bireyi yerli yerinde tutmak ve böylelikle devletin dengesiyle düzenini” sürdürmüştür (Doğan, 2005, s. 166). Bu amaçla Osmanlı Devleti, toplumda ve devlette haksızlıkların önüne geçmeyi, emniyeti yani can, mal ve namus güvenliğini sağlamayı, adalete dayalı bir toplum nizamı kurmayı ve bunları tavizsiz bir şekilde sürdürmeyi daima önemsemiştir.

Osmanlı Devleti’nde siyasi idare uzun bir süre sorunsuz bir şekilde sürmesine rağmen Batı’daki hızlı siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeler ve dönüşümler devletin yapısını doğrudan etkiledi. Çünkü devlette yaşayan ayrı ırk ve dinlere mensup olanların hepsine birden eşit olarak uygulanabilecek temel yasalar yoktu. Her vatandaş kendi dininin

esaslarına göre yaşamaktaydı. Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletle halk arasında bağlantıyı sağlayan âyan veya eşraf gibi adlarla anılan mahallî otoriteler, zamanla devletin içine düştüğü sıkıntılardan faydalanıp buldukları bölgelerde veya yerlerde güçlerini ve nüfuzlarını merkezi otorite aleyhine genişlettiler. Taşrada otoritesini tesis edemeyen devlet bunların varlığını kabul etmek zorunda kaldı (Akyıldız, 2011a, s. 512). Bu durum devlette sosyal, siyasi ve hukuki sorunların ortaya çıkmasına ve yayılmasına neden oldu. Bunun üzerine sosyal, siyasi, askeri ve eğitim alanlarında düzenlemeler yapılmaya başlandı. Siyasi alanda yapılan ilk önemli değişiklik II. Mahmut (1808-1839) döneminde Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın Rumeli ve Anadolu âyanlarını İstanbul'da toplayarak 29 Eylül 1808'de ilan edilen Sened-i İttifak'tır. Toplantıya katılanların ağzıyla kaleme alınan Sened-i İttifak giriş, yedi madde (şart) ve sonuçtan oluşmuştur. Girişte, devletin güçlü olduğu devirlerde birlik ve beraberliğin bulunduğu, bir süreden beri düzenin bozulduğu, merkez bürokrasisi ile taşradaki âyan arasında mücadelenin eksik olmadığı, bunun içte ve dışta devletin nüfuzunu yok ettiği belirtilerek din ve devletin ihyası için çaba sarfetmek üzere bir araya gelindiğine dikkat çekilmiştir. Sened-i İttifak padişah ile âyanlar arasında karşılıklı sadakat ve güveni sağlamaya yönelik bir sözleşme olup, taraflar görev ve yükümlülüklerini sadece yeminle kuvvetlendirmişlerdi. Anayasa ile benzerlik gösteren bu belge ile padişahın yetkileri sınırlandırılırken zengin toprak sahiplerine de bazı haklar verildi (Akyıldız, 2011a, s. 513; Aydın, 2008, s. 127; Doğan, 2005, s. 172). Osmanlı Devleti, Sened-i İttifak sayesinde taşradaki otoritesini tekrar tesis etmeye başladı. Âyanların hem kendi aralarında hem de devletle olan sosyal yapı ve denge Sened-i ittifak ile kurulmaya çalışıldı. Bu açıdan Osmanlı'nın Magna Carta'sı olan Sened-i İttifak bir yandan Osmanlı'da monarşik yapının çözülmesinde etkili oldu, öte yandan da demokratikleşme yolunda atılan ilk önemli adım oldu. Türkiye'de demokrasiye giden ilk yolu Sened-i İttifak açtı (Akşin, 1992, s. 116, 123; Türkkan, 2018, s. 369; Karpat, 2010, s. 33). Çünkü halkın üzerinde mutlak egemenliğe sahip olan padişahın yetkileri kısıtlandı, buna karşılık başka bir gücün varlığı kabul edilerek egemenlik âyanlarla paylaşıldı. Ancak bir süre sonra toplumsal ve siyasi denge âyanlar lehine bozuldu. Âyanların zamanla toplumsal ve siyasi baskı mekanizmasına dönüşmesi üzerine II. Mahmud hem âyanları hem de yeniçerileri ortadan kaldırarak bireyin ve halkın özgürleşmesinin yolunu açtı. Bu modern bir hareket oldu. Ancak bu da bir süre sonra merkezi bürokrasinin otoritesini artırdı. Merkezi bürokrasinin otoritesinin artırılması ise halkın zararına oldu. Bunun üzerine kamusal alanda özgürlüklerde kısıtlamalara gidildi (Karpat, 2010, s. 33).

1. 3. Tanzimat Fermanı (1839)

Tanzimat Fermanı, Türk tarihinde Batılılaşmanın ve demokrasi hareketlerinin ilk somut adımıdır. Tanzimat Fermanı, Sultan Abdülmecid (1839-1961) döneminde 3 Kasım 1839'da Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa tarafından Gülhane meydanında vükelâ, ricâl, ulemâ, Rum ve Ermeni patrikleri, hahambaşı, esnaf temsilcileri, sefirler ve diğer hazır bulunanların önünde okundu. Ancak Sultan Abdülmecid törene doğrudan katılmayarak töreni Gülhane Kasrı'ndan izledi. Tanzimat Fermanı, Gülhane Parkı'nda okunması nedeniyle Gülhane Hatt-ı Şerifi, Gülhane Hatt-ı Hümayûnu veya Tanzimât-ı Hayriye olarak da anılır. Tanzimat Fermanı Osmanlı Devleti'nin gerileme ve çöküş belirtileriyle ortaya çıkan sorunların nedenlerini toplum ve hukuk düzeninin temelinde gören bir anlayışla hazırlandı. Bu bakımdan ferman adeta vatandaş hakları bildirgesi şeklinde düzenlenmiştir. Ferman, bir yandan kamu yönetimine ilişkin (kanunilik, danışma, kurullarla çalışma) yeni esaslar vaat eder, öte yandan da kişi dokunulmazlığı ve güvenliği, mal güvenliği, toplumsal eşitlik ve eşit muamele gibi temel haklar içerir (Erdoğan, 2007, s. 100-101).

Tanzimat Fermanı, içerisinde doğrudan demokrasi kavramı geçmemiş olsa bile, Türk tarihinde ilk yazılı temel haklar, özgürlük ve demokrasi belgesidir. Bu fermanla can, namus ve mal güvenliği, şeref ve haysiyetin korunması, mülkiyet hakkının düzenlenmesi, vergi adaletinin sağlanması, askerliğe alma ve askerlik süresinin belirli kurallara ve bir düzene bağlanması, yargılanma usulünün düzenlenmesi, kişisel hak ve özgürlüklerin tanımı ve ifadesi ile din ayrımının gözetilmemesi gibi haklar düzenlendi. Ayrıca vergi sisteminde yeni bir düzenleme yapılarak iltizamın kaldırılmasına ve çeşitli isimler altında alınan vergilerin yerine herkesten geliri oranında bir verginin tahsili yapılması getirildi. Ferman'ın önemli maddelerinden biri de devlet memurlarına, bürokratlara yemin etmenin getirilmesidir. Bu doğrultuda Tanzimat Ferman'ın "ilânından beş gün sonra yapılan bir düzenlemeyle vükelâ, büyük ulemâ ve önde gelen devlet ricâlinin padişah, sadrazam, şeyhülislâm, serasker, darphane müşiri ve hariciye nâzırının huzurunda yemin ederek görevlerine başlamaları kararlaştırıldı" (Akyıldız, 2011b, s. 3). Tüm bu düzenlemelerle düşünsel olarak laikliğin temelleri atıldı. Türkiye'de laiklik Tanzimat'tan bu yana gelişmeye başladı. Ama Fermanda hâlâ vatandaş kavramı yoktur, tebaa kavramı geçerliğini korumaktadır. Tanzimat Fermanı'nın demokratikleşme yönündeki hükmü ise padişahın tek yanlı yetkilerinin kısıtlanmasıdır (Aydın, 2008, s. 127; Doğan, 2005, s. 174-175; Selçuk, 1999, s. 212). Ancak Tanzimat Fermanı, Osmanlı'daki diğer tüm düzenlemelerde olduğu gibi tabandan tava doğru değil, aksine tavandan tabana doğru yani dışarıdan gelen talepler üzerine düzenlendiğinden halk tarafından kolaylıkla benimsenmedi.

1. 4. Islahat Fermanı (1856)

Islahat Fermanı (Islâhat Hatt-ı Hümâyûnu), Sultan Abdülmecid (1839-1961) zamanında Osmanlı Devleti'ni yıkılmaktan kurtarmak amacıyla; siyasî kuruluşlar, kişi hakları ve yeni kurumların kurulması konularında yapılması tasarlanan köklü değişiklikler için yayımlanan bir fermanıdır. Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nın bazı ilavelerle tekrarı niteliğindedir. Islahat Fermanı'nın en belirgin yönü, din ve mezheplerine bakılmaksızın bütün Osmanlı tebasının kanun önünde eşitliğini daha kesin bir dille ifade edilmesidir. Bu amaçla Ferman, özde Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında eşitlik sağlamayı ve iki dinin mensupları arasında kaynaştırma yapmayı amaçlar. Islahat Fermanı da doğal bir süreç olmayıp, kaynağını ve ortaya çıkış sebebini diğerleri gibi yabancı devletlerden, Batı'dan alır (Doğan, 2005, s. 176; Erdoğan, 2007, s. 101).

Islahat Fermanı ile Müslümanlarla Hıristiyanların eşitliği, gayri Müslimlerin bütün devlet memurluklarına atanabilmesi ve eyalet meclislerine girebilmesi, can ve mal güvenliği, mahkumların mallarına el konulmaması, duruşmaların açık yapılması, eziyet ve işkencenin kaldırılması, cezaların insanileştirilmesi, suç ve cezada kanunilik ilkesinin benimsenmesi, müslim ve gayrimüslimlerin aralarındaki davalara bakmak üzere karma mahkemelerin kurulması ve herkesin kendi dinine göre yapacağı yeminin geçerli sayılması, bütün memurlukların ve okulların fark gözetilmeksizin bütün uyrukların eşit ve serbest bir şekilde ticarî ve ekonomik girişimlerde bulunabilmesi, Müslüman olmayanların da mahallî meclislerde temsil edilmesi; Müslüman olmayanların da askere alınması ve bunların orduda kullanılmasına ait usullerin tespit ve düzenlenmesi gibi düzenlemeler yapıldı. Bu düzenlemelerin gerçekleşmesi için kurumlar kuruldu ve yeni yasalar çıkarıldı. Böylece Osmanlı Devleti'nde insan hakları ve demokratikleşmede Avrupa ülkelerine paralel değişimler yapılmış oldu (Erdoğan, 2007, s. 101; Aydın, 2008, s. 128; Doğan, 2005, s. 176).

Islahat Fermânı, görünüşte daha ziyade Müslüman olmayanlara temel hak ve özgürlükler kazandırdığı görülse de

Türk insan hakları ve kamu özgürlükleri tarihinde yasalar karşısında mutlak eşitliği getirmesi açısından son derece önemli bir belgedir. Bu açıdan kavramsal olarak olmasa bile fikri olarak demokrasi geleneğinin oluşmasında önemli bir işleve ve etkiye sahip oldu. Fakat Tanzimat Fermanı'yla birlikte özellikle Islahat Fermanı'nın devletin korporatif örgütlenmesi yerine kişi ve vatandaşlık üzerine kurulacak bir devlet yapısını kabul etmesi siyasi kimliğin din üzerine kurulmasına neden oldu.

1. 5. Birinci Meşrutiyet Dönemi (1876)

Birinci Meşrutiyet, Osmanlı Devleti'nde 1876 yılında II. Abdülhamid (1876-1909) tarafından ilan edilen anayasal yönetimdir. Anayasal monarşi benzeri bir rejime geçilmiştir. 19. yüzyılda birçok Avrupa ülkesi kendi anayasalarını yapmaya başlamıştı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti de kendi ilk anayasasını hazırlar. Türk demokrasi tarihinin ilk anayasası olan 1876 Anayasası (Kânûn-i Esâsî) büyük bir gurur ve memnuniyetle ilan edilir. Kânûn-i Esâsî hem Türk dünyasında hem de İslâm dünyasında bir milattır. Türk-İslâm dünyasında 622'de yapılan Medine Vesikası'ndan (Medine Sözleşmesi, Medine Anayasası) sonra yazılan ilk anayasadır. Yasa metni hemen değil, Avrupa ülkeleri ile Osmanlı dünyası arasındaki artan etkileşimle ivme kazanan belli bir birikimin sonunda gerçekleşti. Bu süreçte 1865'lerde ortaya çıkan Yeni Osmanlılar hareketi de etkili oldu (Türkan, 2018, s. 365, 370). Yasa metni 12 bölüm ve 119 maddeden oluşmuştur. Kânûn-i Esâsî ile birlikte medeni hukuk olarak hazırlanan Mecelle de yürürlüğe girdi. Tam adı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye olan Mecelle, 1868-1876 yılları arasında Ahmet Cevdet Paşa başkanlığındaki bir komisyon tarafından derlenen borçlar, eşya ve şahıs hükümlerini yani medeni hukuk (İslami özel hukuk) kurallarından oluşan bir hukuk korteksidir. Mecelle girişle birlikte 16 bölümden oluşur ve 1851 maddedir. Mecelle ile birlikte kendisini tamamlayan Kânûn-i Esâsî, sınırlı da olsa devlet yönetiminde halk iradesinin geçerli olması gerektiğini kabul etti. Bu anayasada demokrasi ve insan hakları konusu ilk kez anayasa normu haline getirildi. Halkın temsilcilerinden oluşan meclisin kurulmasının kabulü ile padişah iradesi yanında halk iradesi de devlet yönetiminde yer aldı. Mutlak yetki sınırlandırılırken, en üstün dini ve siyasi yetkiler padişahın mutlak otoritesinden alınmıştır. Halkın görüşleri meclise yansıtılarak yasa çıkarılmasında halkın da söz sahibi olması sağlanılmıştır. Ancak bütün Osmanlı vatandaşlarının şahsi özgürlükleri başkasının özgürlüğüne müdahale etmemek şartıyla vardır. Mahkemeler yargı görevlerinde bağımsızdır. Yargıçların (kadıların) işlerine son verilemeyeceğine dair bir belirleme de yapılarak yargı bağımsızlığı güvence altına alınmıştır. Bununla birlikte iddia ve savunma hakkı, mahkemelerin davalara bakmaktan kaçınmaması ve olağanüstü mahkeme yasağı gibi bir kısım düzenleme de yapılmıştır (Erdoğan, 2007, s. 102; Doğan, 2005, s. 177-178).

1876 Anayasası'nda temel hakları düzenleyen bölüm 17 maddeden oluşmuştur. Bunlar kişi özgürlüğü ve dokunulmazlığı, din ve vicdan özgürlüğü, dilekçe hakkı, eğitim özgürlüğü, mülkiyet hakkı, konut dokunulmazlığı, yasa önünde eşitlik, vergide adalet, vergi ve harçların yasallığı, işkence, eziyet ve zarar verme yasağı, yasal yargıç güvencesi, suç ve cezaların yasallığı, basın özgürlüğü, girişim özgürlüğü, kamu hizmetine girme hakkı, verginin mali güce göre belirlenmesi hakkı, vergilerin kanuniliği, müsadere ve angarya yasağı gibi haklardır. 1876 Anayasası, siyasi haklarla ilgili olarak genel oy ilkesi kabul edilmemiş olsa bile, "gizli oy" esasının anayasa ile güvence altında alınması önemli bir noktadır. Buna karşılık 1876 Anayasası'nda toplanma ve dernek özgürlüklerini tanınmamış, ifade ve vicdan özgürlüğünden bahsedilmemiş, oy hakkının da yalnızca erkek vatandaşlara tanınmasıyla demokrasinin genel ilkelerinden uzaklaşmıştır (Erdoğan, 2007, s. 102-103; Aydın, 2008, s. 128). Bunlara rağmen 1876 Anayasası ilk

kez bireylerin devlete karşı ileri sürebilecekleri hakların anayasayla kabul edilmesiyle temel hak ve özgürlüklerin demokratikleştirilmesi yolunda önemli bir yere sahiptir. Ancak 1876 Anayasası'nın ömrü kısa oldu. Osmanlı Devleti'nin toprakların genişliği, halkların çeşitliliği, anarşi ve terör ortamı ve diğer sosyal ve siyasi sorunlardan dolayı II. Abdülhamit tarafından 1878 yılında meclisin toplanılmasına son verilerek yürürlükten kaldırılmıştır (Doğan, 2005, s. 180).

1. 6. İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908)

İkinci Meşrutiyet, 1876 Anayasası'nın (Kânûn-i Esâsî) 29 yıl askıda kalmasından sonra, 23 Temmuz 1908'de yeniden ilân edilmesiyle başlar ve Mebuslar Meclisi'nin Sultan Vahdettin (1918-1922) tarafından 11 Nisan 1920'de tasfiyesi ile sona ermiştir. 1876 Anayasası ile ilk kez parlamenter sistem uygulanmaya başladı, mutlak monarşik dönem sona erdi. Ülkede katılımcı, çoğulcu ve yarışmacı bir demokratik süreç ve parlamenter sistem başladı. Parlamento hem yasama hem de yürütme alanında tam yetkilidir. Türkiye'de parlamenter sistem 1909 Anayasa değişikliğinin ürünüdür. İlgili anayasada demokratikleşme yönünde birçok değişiklik yapıldı. Padişahın yetkileri önemli ölçüde sınırlandırıldı. Buna karşılık meclisin yetkileri genişletildi ve meclisin ülke yönetiminde ağırlığı artırıldı. Böylece daha özgürlükçü ve demokratik bir dönem başlamış oldu. Bu dönem aynı zamanda siyasi partilerin iktidarda olduğu dönemdir. Bu partilerden özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti ön plana çıkarak devlet yönetiminde uzun bir süre söz sahibi oldu (Doğan, 2005, s. 180).

İkinci Meşrutiyet döneminde de demokrasi ile temel hak ve özgürlükler konularında önemli gelişmeler görülür. Örneğin Padişah güvenlik soruşturmasına dayanarak istediği kişiyi sürgüne gönderemeyecek, mahkemeler yargılama yapmadan kişileri suçlu ilan edemeyecek ve cezalandıramayacaktır. Ayrıca kişilere özel yazışmaların dokunulmazlığı hakkı ile dernek ve toplanma hakları da verildi. Ancak haberleşmenin gizliliği, toplanma ve dernek kurma hakkı, basının sansür edilmemesi gibi haklar anayasada düzenlenmesine rağmen ayrılıkçı örgütler ve savaşlar nedeniyle yer yer uygulanamadı, bazı kısıtlanmalar yapıldı. Örneğin 1909'da İttihat ve Terakki'nin yönetiminde olduğu tek parti döneminde yaşanan iç ve dış çatışmalar nedeniyle güvenliğin sağlanması gerekçesiyle sıkı yönetim ilan edildi, tüm anayasal haklar askıya alındı. Buna rağmen İkinci Meşrutiyet dönemi Türkiye'de siyasal muhalefetin yasallaşmasına, çoğulcu bir düşünce ve siyaset hayatının yeşermesine, örgütlü sosyalist muhalefetin ve işçi hareketlerinin belirlemeye başlamasına büyük katkısı olmuştur (Erdoğan, 2007, s. 103; Aydın, 2008, s. 129-130). Özellikle Tanzimat'la oluşup Birinci Meşrutiyet ile İkinci Meşrutiyet dönemleriyle devam eden ve gelişen siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve eğitimsel gelişmeler Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte büyük katkılar sağladı (Karpat, 2010, s. 45).

2. Cumhuriyet Sonrası Dönem

Cumhuriyet dönemi hem Türk siyasi tarihi hem de Türk hukuk tarihinde önemli bir yere sahiptir. Osmanlı döneminde modernleşmeyle birlikte başlayan demokratikleşme hareketi Cumhuriyet döneminde de kaldığı yerden devam etmiştir. Bu doğrultuda Türk siyasi ve hukuksal yapısında Birinci Meşrutiyetle birlikte başlayan yazılı hukukun (kamu hukuku) ortaya çıkması geleneği Cumhuriyet döneminde de geliştirilerek sürdürülmüştür. Bu dönemde temel hak ve özgürlükler özellikle anayasa üzerinden temellendirilip güvence altına alınmıştır. Cumhuriyet döneminde 1921, 1924, 1961 ve 1982'de olmak üzere dört anayasa yapılmıştır.

2. 1. 1921 Anayasası (Teşkilat-ı Esasiye)

Türkiye, çeşitli etnik köklerden gelen halkı, kültürü, ortak dini, siyasi geleneği ve bunlara dayalı demokrasi anlayışıyla Osmanlı Devleti'nin bir devamıdır. Türkiye'nin demokratik, kültürel ve sosyal psikolojik gücü bu tarihi köklerinden kaynaklanmaktadır. Bunda devlet yapısının Tanzimat'tan itibaren birey üzerinde kurulması, orta sınıfın ortaya çıkmasının ve anayasal sürece geçilmesi etkili olmuştur. Türkiye'de orta sınıfın ortaya çıkmasında vilayet meclisleri ve 1876 Anayasası hükümlerine göre kurulan Mebusan Meclisi'dir. Ayrıca Osmanlı'da 1908'den sonra İslâmcı, milliyetçi, liberal ve sosyalist vb. düşünceleri savunan yayın organlarının başlayıp, Cumhuriyet döneminde de devam eden basın ve yayın özgürlükleri de etkili oldu (Karpaz, 2020, s. 40-42, 46). Türkiye'de anayasal gelenek Osmanlı'nın bıraktığı yerden devam etmektedir. Aslında anayasanın tarihi Türk demokrasi tarihinde olduğu gibi tüm dünyada da yenidir. Anayasa yapmanın “fıkrî öncülüğünü John Locke ve Montesquieu gibi liberal siyaset düşünürleri yapmış, bu düşünceyi ilk uygulamaya geçirme başarısı ise 1780'lerde Amerika Birleşik Devletleri anayasasını tasarlayan Amerika'nın ‘kurucu ataları’na ait olmuştur” (Erdoğan, 2021). Bu doğrultuda Türk siyasal geleneğinde Birinci Meşrutiyet'ten başlayarak ilki Osmanlı Devleti'nde dördü de Türkiye Cumhuriyeti'nde olmak üzere beş anayasa denemesi olmuştur.

1921 Anayasası (Teşkilat-ı Esasiye), Osmanlı Devleti'nin son döneminde Mustafa Kemal ve arkadaşlarının İstanbul yönetimine bağlı olarak hazırladığı bir anayasadır. 1921 Anayasası 24 maddeden (23 madde ve bir ayrık maddeden) oluşan kısa ve çerçeve anayasa niteliğinde bir metindir. Hazırlanması ve yapısı dönemin olağanüstü koşullarını yansıtır. Bazı maddeleri 1923 yılında yeniden düzenlendi. Bu anayasada ülkenin içinde bulunduğu durumdan dolayı temel hak ve özgürlüklerle ilgili herhangi bir düzenleme yoktur. Siyasi açıdan önemi “Egemenlik, kayıtsız şartsız milletindir.” vurgusunun olduğu ilk anayasa olmasıdır. Yönetim şeklini de “halkın kaderini bizzat ve bilfiil idare etmesi” olarak düzenleyerek meclis hükümeti sisteminden parlamenter rejime geçişe olanak sağlamıştır. Yasa açısından önemi ise Meclis-i Mebusan'ın yerini alan Büyük Millet Meclisi'ne ve onun hükümetine anayasal statü kazandırmasıdır. Ayrıca Teşkilat-ı Esasiye'nin Kânûn-i Esâsî'den en önemli farkı, “Devlet-i Aliyye” veya 1865'ten beri yaygınlaşmış “Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye” yerine “Devlet-i Aliyye-i Türkiye” tabirinin kullanılmasıdır (Aydın, 2008, s. 131).

Türkiye'de demokrasinin ilk ruhu Milli Mücadele'de ve Birinci Büyük Millet Meclisi'nde ve bu meclisin kabul ettiği 1921 Anayasası'nda ortaya çıktı. 1921 Anayasası'nda içinde bulunulan savaş ortamından dolayı kuvvetler birliği ilkesi benimsendi. Yasama ve yürütme meclise verildi. 1921 Anayasası'nda “devlet başkanlığı” kurumu yoktur. “Meclis Başkanı, hükümetin tabii başkanıdır. Yürütme yetkisinde 2 Mayıs 1920 tarihli yasaya uygun olarak kabul edilen “on bir kişiden oluşan İcra Vekilleri heyetinin” başkanıdır. Üyeler Meclis Başkanı'nın gösterdiği adaylardan Meclisin mutlak çoğunluğuyla, her bakan da yine meclis tarafından seçildi. Bakanlar kurulunun görev ve yetkileri özel kanunla tayin edildi. Hükümet, “TBMM Hükümeti unvanını taşır” denilmesi onun bir meclis hükümeti niteliğinde olduğunu göstermektedir” (Yamaç, 2020, s. 208). 1921 Anayasası'nda nahiyelerin yetkilerinin belirtildiği ve yargının da yer aldığı hüküm dışında yargı erki ile ilgili açık bir düzenlemeye yer verilmedi. Yargı erkiyle ilgili düzenlemeler daha ziyade Mecelle ile giderildi. Bundan ötürü 1921'den 1924'e kadar iki anayasalı yönetim vardır. Bu süreçte Mecelle de yürürlüktedir. 1921 Anayasası devletin şeklini belirlemede, Mecelle ise adalet, yargı ve ticaret hukuku alanında kullanılmaktadır. Eğer bir konuda iki ayrı görüş varsa, yeni yasa eski yasayı iptal eder hükmü gereği

Teşkilat-ı Esasiye'nin hükümlerinin üstünlüğü savunulmuştur. Buna rağmen 1921 Anayasası TBMM'nin ve Milli Hükümet'in devlet ve millet hayatındaki yerini ve yetkisini ilk defa tespit etmiş, yeni Türk Devleti'nin kuruluşunun hukuki ve siyasi bir belgesi olmuştur (Yamaç, 2020, s. 212). Osmanlı'nın son döneminde olduğu gibi 1921 Anayasası'nda liberalist demokrasi anlayışı hâkim bir görüş olarak kabul edilmiştir. Türkiye'nin kültürel ve sosyal yapısını, tarihini göz önünde tutarak eşitlik ve adalet ön plana çıkarılmıştır. Ama çoğunlukçu demokrasi anlayışı benimsenmemiştir.

2. 2. 1924 Anayasası

1924 Anayasası (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu) 105 madde olup, 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu yürürlükten kaldırdı. Anayasa, birkaç değişiklikle 1961'e dek yürürlükte kaldı. 1924 Anayasası yedi defa değiştirilmiştir. 1928'deki ilk değişiklikle Anayasa'da bulunan dini ibareler çıkarılmış, laiklik ilkesi Anayasa'ya yerleştirilmiştir. 1934'teki değişiklikle kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. 1937 değişiklikle CHP'nin altı ilkesi (cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, lâiklik ve devrimcilik) Anayasa hükmü şekline getirilmiştir. 10 Ocak 1945'te yapılan değişiklikle de Anayasa'nın içeriği değiştirilmeden dili sadeleştirilip Türkçeleştirilmiştir (Erdoğan, 2007, s. 104-105; Aydın, 2008, s. 132-133)

1924 Anayasası ile iki anayasalı dönem sona ermiştir. Söz konusu Anayasa liberalist demokrasi temel alınarak hazırlandı. Devletin kendisini, bireyi ve toplumu koruması öncelendi, başlıca sivil ve siyasi haklar en azından formel olarak güvence altına alındı. Kuvvetler ayrılığı ilkesi kısmen benimsendi. Yargı organı ayrı bir düzenleme ile metinde yer aldı. Cumhuriyet döneminde ilk kez anayasal olarak tanınmış temel hak ve özgürlükler; kişi özgürlüğü, kanun önünde eşitlik, kişi dokunulmazlığı, keyfi yakalama ve tutuklama yasağı, işkence, eziyet ve angarya yasağı, keyfi arama yasağı, konut dokunulmazlığı, vicdan ve din özgürlüğü, düşünce ve ifade özgürlüğü, yayın ve seyahat özgürlüğü, sözleşme, çalışma ve mülkiyet özgürlüğü, toplanma ve dernek özgürlükleri, şirket hak ve özgürlükleri, eğitim özgürlüğü, yazışmaların dokunulmazlığı, mahkemelerde hak arama özgürlüğü, idari başvuru hakkı ve kanuni hakim güvencesi gibi haklardır. Ancak 1924 Anayasası'nda ekonomik ve sosyal haklara yer verilmemiştir (Erdoğan, 2007, s. 104-105; Aydın, 2008, s. 132-133).

1924 Anayasası'nda ayrıca egemenliğin kayıtsız ve şartsız milletin olduğu vurgulanmıştır. Devletin yönetim şeklinin Cumhuriyet, devletin başkentinin Ankara ve dilinin Türkçe olduğu belirtilmiştir. Devletin başkentinin, rejiminin ve bayrağının değiştirilemeyeceğinin altı çizilmiştir. Yasama ve yürütme yetkileri meclise verilmiştir. Meclis, yasama yetkisini bizzat kullanırken, yürütme yetkisini de seçtiği Cumhurbaşkanı ve onun atadığı Bakanlar (İcra Vekilleri Heyeti, Bakanlar Kurulu) kanalıyla kullanmıştır. Meclis, hükümeti her zaman denetleme ve düşürme yetkisine sahiptir. Bakanların göreve başlaması için Cumhurbaşkanının onayı gerekmektedir. Bir kişi üst üste iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilmektedir. Anayasa'da seçimlerin dört yılda bir yapılması ve seçmen yaşının da 18 olarak belirlenmesi esas alınmıştır. Yargı ise bağımsız mahkemelerce yürütülmesi ifade edilmiştir. 1924 Anayasası yürürlükteyken uluslararası sözleşmelere dayalı çalışmalar da yapılmıştır. Örneğin 1954'te İnsan Haklarını ve Hürriyetlerini Korumaya Dair Sözleşme onaylandı. "Bu anlaşmayla Türkiye, hak ve özgürlükleri kendi vatandaşlarına da tanıma yükümlüğünü kabul etti" (Aydın, 2008, s. 134). 1924 Anayasası'ndaki tüm bu olumlu gelişmelere rağmen toplumun ve devlet yönetiminin ümitsizliğe ve paniğe sevk edilmemesi ve güvenilirliği gibi gerekçelerle ifade ve basın, toplanma ve dernek kurma ve siyasi faaliyet yapma özgürlükleri gibi temel özgürlükler

yasal ve idari yollarla kısıtlanmıştır. 1924 Anayasası'nın “hakimiyet bila kayd-ü-şart milletindir” (Madde 3) ve “Türkiye Büyük Millet Meclisi milletin yegâne ve hakikî mümessili olup millet namına hakk-ı hakimiyeti istimal eder” (Madde 4) diyen hükümleri gereği çoğunlukçu demokrasi anlayışı benimsenmemiştir. Egemenlik “kayıtsız, şartsız” Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kullanıldığı için, Meclisin iradesi yine 1921 Anayasası'nda olduğu gibi sınırsızdır. Mecliste çoğunluğu elinde bulunduran parti veya grup istediğini yapabilmektedir. Ayrıca 1924 Anayasası'nda tanınan hak ve özgürlüklerin yargısal güvencelerinin olmaması, temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasının ölçütlerinin gösterilmemiş bulunması, Anayasa Mahkemesinin kurulmamış ve yargı bağımsızlığının tam anlamıyla sağlanamamış olması gibi hususlar da çoğunlukçu olmayan demokrasi anlayışının pekişmesine, azınlık haklarının korunamamasına yol açmıştır.

2. 3. 1961 Anayasası

Anayasa tarihimizin temel hak ve özgürlükler açısından en ileri anayasa olan 1961 Anayasası, 157 madde olup liberalist demokrasi anlayışı ile uluslararası sözleşmeler temel alınarak hazırlanmıştır. 1961 Anayasası'nda çoğulcu demokrasi ilkesi ile kuvvetler ayrılığı ilkesi benimsenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin özellikle insan haklarına dayanan demokratik bir devlet olduğu vurgulanmıştır. TBMM, Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisi olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Yürütme organı, Cumhurbaşkanı ve Başbakan ile bakanlardan oluşan Bakanlar Kurulundan oluşturuldu. Anayasaya ilk kez sosyal devlet kavramı eklendi. 1961 Anayasası'nda insan hakları; temel hak ve özgürlükler, siyasi hak ve özgürlükler şeklinde geniş, ayrıntılı ve sistemli olarak düzenlendi. Temel hak ve özgürlükler, “herkesin kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez” olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte 1961 Anayasası hazırlanırken uluslararası sözleşmelere dayalı çalışmaların da dikkate alınması anayasanın liberal bir görüntü vermesine katkı sağlamıştır (Erdoğan, 2007, s. 110; Aydın, 2008, s. 133).

1961 Anayasası demokrasi ve insan haklarına saygılı bir görüntü vermiştir. Bu doğrultuda Anayasa'ya sosyal devlet kavramı eklendi. Cumhurbaşkanı olan kişinin partisi ile olan bağı kesildi. TBMM, Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisi olmak üzere ikiye ayrıldı. Kuvvetler ayrılığı esasında yargı bağımsızlığı sağlandı. Çıkan yasaların anayasaya uygunluğunu kontrol eden Anayasa mahkemesi, ayrıca Yüksek Hakimler Kurulu, Yargıtay, Danıştay, Askerî Yargıtay ve Uyuşmazlık Mahkemesi gibi diğer yüksek mahkemeler de kuruldu. Yasama yorumu kaldırıldı. Hakimlik teminatı getirildi. Yürütmenin, yönetimin tüm eylemleri, kararları anayasal bir kuruluş olan Danıştay denetimine verildi. Temel hakların sınırlandırılmasının *ancak Anayasa'nın ruhuna uygun olmak kaydıyla ve ancak kanun ile* yapılabileceği belirtildi. “*Siyasi partiler demokratik hayatın vazgeçilmezidirler.*” hükmü ile ilk kez siyasi partilerden ve çoğulcu yapıdan bahsedildi. Devlet Planlama Teşkilatı kuruldu. Siyasi partiler vazgeçilmez unsurlardır maddesiyle hem iktidardaki hem de muhalefetteki tüm partilere anayasal güvence sağlandı.

1961 Anayasası, devleti, 2. maddesinde “insan haklarına dayalı” olarak nitelendirerek kişinin temel hak ve özgürlükleri ayrı ayrı sayılıp anayasa ile güvence altına alınmıştır. Kişi dokunulmazlığı, özel hayatı koruma, konut dokunulmazlığı, seyahat hakkı, din ve vicdan özgürlüğü, düşünce, bilim, sanat ve yayım özgürlüğü, dilekçe ve cevap hakkı gibi birçok hak ve özgürlükler ilk kez anayasada yer almıştır. İfade özgürlükleri açısından önemli kazanımları oldu. Önceden izin almaksızın dernek kurma ve gösteri (protesto) yapma hakkı tanındı. Özel mülkiyet hakkı olmasına karşın, mülkiyet veya özel teşebbüs hakkının kamu yararı amacıyla sınırlanabileceği kabul edildi ve zirai üretimi düşürmemek kaydıyla çiftçiye toprak dağıtımı öngörüldü. Üniversiteler ve TRT özertleştirildi. Yerel yönetimlerin

yetkileri kısmen arttırıldı. Kurumların yönetimindeki üst düzey kişilerin yargı kararı olmaksızın yönetimden uzaklaştırılmaları imkânı kaldırıldı. İşçi ve memurlara sendika kurma hakkı, üye olma ile grev hakkı tanındı (Biol, 2012, s. 40, 45). Ancak 1961 Anayasası ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve terör olayları nedeniyle 1971 muhtırası ile bazı sosyal özgürlükler kısıtlanmıştır.

2. 4. 1982 Anayasası

1982 Anayasası, 7 Kasım 1982’de halk oylaması sonucu %91,37 oranında kabul oyuyla kabul edilmiş olup, 177 maddedir. Liberalist, çoğulcu ve katılımcı demokrasi ve kuvvetler ayrılığı ilkesi temel alınarak hazırlanmıştır. Ancak diğer anayasalara göre devletçiliği, milliyetçiliği ve toplumculuğu ön plana çıkardığı için ideolojik bulunup daha çok eleştirilmiştir. 1982 Anayasası yazılırken 1961 Anayasası’na göre özgürlüğü istisna, sınırlamayı kural olarak görmüştür. Fakat bunlar dışında genellikle 1961 Anayasası’nın devamıdır. 1961 Anayasası gibi “demokratik devlet” demekle yetinilmedi, bunun yanı sıra “laik”, “sosyal” ve “hukuk devleti”den söz edildi, “hukukun üstünlüğü” ve “insan haklarına saygılı devlet” ifadesi vurgulanmıştır. Hukuku üreten temel güç olarak da devlet görülmüştür (Selçuk, 1999, s. 208; San, 1998, s. 269). 1982 Anayasası’nda temel haklar ve ödevler, kişinin hakları ve ödevler, sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler, siyasi haklar ve ödevler tek tek sayılıp tanımlanmıştır; din, vicdan ve ibadet özgürlükleri ile zorunlu din eğitimi hukuksal güvenceye bağlanmıştır. Bazı temel hak ve özgürlükler; yaşama, kişi dokunulmazlığı, özgürlüğü ve güvenliği hakkı, özel hayatın gizliliği ve korunması, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı; vücut bütünlüğü hakkı; zorla çalıştırma yasağı, özel hayatın gizliliği, konut dokunulmazlığı, haberleşme hakkı ve özgürlüğü, yerleşme ve seyahat özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, düşünce ve vicdan özgürlüğü, düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğü, basın özgürlüğü, dernek kurma özgürlüğü, toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı ve mülkiyet hakkıdır. Anayasa’da kişisel hak ve özgürlükleri düzenleyici nitelikteki bu hükümlerle birlikte temel hak ve özgürlüklerin nasıl korunacağına dair, ispat hakkı, doğal yargıç güvencesi, adil yargılanma hakları da tanınmıştır. Ancak Anayasa’da bazı temel hak ve özgürlüklerde sınırlamaya gidilmiştir. Örneğin memurların siyasi parti veya sendikaya üye olması, üniversitelerin ve TRT’in özerkliğinin kaldırılması gibi yeni düzenlemeler yapılmıştır (Hekimoğlu, 2002, s. 64).

1982 Anayasası şu an ilk yazıldığı gibi değildir, Anayasa’da bugüne kadar 18 kez değişiklik yapılmıştır. 1982 Anayasası’nda ilk değişiklik 17 Mayıs 1987 tarihinde gerçekleştirildi. Bu değişiklik ile siyasi partilerin ve liderlerinin siyasi yasaklarına ilişkin geçici 4. madde yürürlükten kaldırılarak siyasi partilerin ve liderlerinin yasakları sona erdirildi. Daha sonra 1993, 1995, 1999 (iki kez), 2001 (iki kez), 2002, 2004, 2005, 2006, 2007 (üç kez), 2008, 2010, 2016 ve 2017 yıllarında Anayasa’nın toplam 134 maddesi/hükmü değiştirildi. 1982 Anayasası’nda yapılan bu değişikliklerle hükümet sistemi, seçim şekli, Anayasa Mahkemesi’nin yapısı, HSKY’nın yapısı, YAŞ’a yargı yolu, darbeye yargı yolu, kadın ve çocuklara pozitif ayrımcılık, verilerin saklanması, üst ve ev aramada hâkim kararı şartı, her tür istismara önlem, memurlara üst yönetici olmamak şartıyla sendikalara üye olma hakkı, iş yavaşlatmaya anayasal destek, kamu denetçiliği, özelleştirme, Milli Güvenlik Kurulu’na Başbakan Yardımcıları dahil edilmesi, genel ve özel af ilanı için 3/5 oy oranının benimsenmesi, yabancılara dilekçe hakkının tanınması, anayasa değişikliklerinin iptali için Anayasa Mahkemesi karar yeter sayısının 3/5 olarak belirlenmesi ve Radyo ve TV kurma hakkı gibi birçok yeni düzenlemeler yapıldı. Böylece 1982 Anayasası ilk haline göre daha özgürlükçü ve demokratik bir anayasa haline getirildi. Ama 1982 Anayasası’nın sivil inisiyatifle yapılmamasından dolayı tamamıyla değiştirilip

yeni bir anayasanın yapılması felsefeciler, siyaset bilimciler, siyasetçiler, hukukçular ve aydınlar ile sürekli gündemde tutulmaktadır. Onlara göre meşruluk temelinden yoksun bir anayasa, değişiklikler yoluyla demokratik bir anayasa haline dönüştürülmesi mümkün değildir. “Bu nedenle, zaman yitirmeksizin yeni bir anayasanın hazırlanması ve Türk kamuoyuna sunulması, kaçınılmaz bir zorunluluk olarak ortada durmaktadır.” (San, 1998, s. 269).

Değerlendirme ve Sonuç

Siyasal bir sistem olduğu kadar bir değer de olan demokrasi; katılım, uzlaşma, yaşam, özgürlük, eşitlik, adalet ve mutluluk arama sürecidir. Ancak demokrasi yapısı gereği olmuş bitmiş bir sistem değil, aksine bilim ve felsefeye bağlı olarak sürekli gelişen bir sistemdir. Demokrasi geliştikçe temel hak ve özgürlükler de gelişmekte ve daha çok anlam ve değer kazanmaktadır. Türkiye’de Cumhuriyet döneminde demokratikleşme hareketleri hem demokratik bilincin gelişimi hem de Batı eleştirileri üzerine yapılmıştır. Ancak bu süreçte Batı’dan gelen eleştiriler daha çok etkili olmuştur. Demokratikleşme hareketleri bu eleştiriler üzerine içerik olarak 1200 yıl gibi uzun bir geçmişi olmasına rağmen fiili olarak Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılda başlayıp, günümüze kadar uzanan en az iki asırlık, resmi olarak ise 1808’de Sened-i İttifak ile başlayıp, 216 yıl süren küçümsenmeyecek kadar önemli bir geçmişi vardır. Bu süreç aynı zamanda Türk anayasasının tarihidir. Bu açıdan Türk demokrasisi dünyada anayasal tecrübelerle gelişen ender demokrasi örneklerinden biridir. Ama bu tecrübeler ilk günden itibaren sadece olumlu örnekleri değil, olumsuz örnekleri de içermektedir.

Türk siyasi tarihinde demokratikleşme hareketleri, temel hak ve özgürlükler gerek Osmanlı döneminde gerekse Cumhuriyet döneminde darbeler ve muhtıralar nedeniyle birçok kesintiye uğramıştır. Türkiye’de demokratik sistemin Batı’da olduğu gibi hemen kurumsallaşmasının ve gelişmemesinin üç nedeni vardır. Birincisi, resmî ideolojinin kamu düzenini koruma dürtüsü ile hareket ederek toplumda ve devlette demokratik bilinç ve etik arasındaki dengenin kurulamamasıdır. İkincisi, jakoben demokrasi anlayışının, yani tepeden inme bir demokrasi anlayışının tercih edilmesidir. Jakoben demokrasi halkı cahil görerek onun sıkı bir merkezîyetçi yöntemle ehlileştirilinceye kadar dayatmacı ve baskıcı bir zihniyetle aydınlatılıp yönetilmesi görüşüne sahiptir. Bunun sonucu olarak devlet sistemi ile onu yönetenler hem demokrasiyi hem de tarihi, ideolojik amaçlarını gerçekleştirecek bir araç olarak görmüşlerdir. Oysa “dayatmacı, çağın gerisinde kalan düşünce ve anlayışlarla bireysel özgürlükler toplumsal gelişme dinamiği yakalanamaz” (Aydın, 2008, s. 141). Üçüncü ise ataerkil kültürel yapı ile hantal bürokratik işleyiştir. Bunları ortadan kaldırmanın dolayısıyla demokrasiden pay almanın en önemli yolu, demokrasi ekseninde nitelikli bir eğitim vermek, bireyselleşmek ve demokrasinin özgürlük, eşitlik, adalet, seçme ve seçilme, katılım, çoğulculuk, çoğunluk, hoşgörü, hukuk devleti, kuvvetler ayrılığı ve millî egemenlik ilkelerinin işlenmesine, bu ilkelerin doğru bir şekilde çalışması da vicdan, erdem ve liyakata bağlıdır. Bunlar demokrasinin, temel hak ve özgürlüklerin hukukla birlikte en önemli güvencesidir.

Türkiye’de hem demokrasi kültüründe hem de demokrasi üzerine yapılan değerlendirmelerde bir dil birliği olmamasına rağmen yine de inkâr edilmeyecek düzeyde bir demokrasi kültüründen ve geleneğinden söz etmek mümkündür. Çünkü Türkiye’de demokrasinin tarihsel, felsefî, ahlâki ve hukuki temelleri mevcuttur. Türkiye’de demokrasi Cumhuriyet öncesinden başlayan belirli bir tecrübe, gelenek ve anayasalar üzerinden gelişerek günümüze ulaşmıştır. Tüm bu anayasalar sadece demokratik gelişimimizi değil, aynı zamanda Türk Aydınlanmasının düşünsel köklerini de oluşturmuştur. Bu süreçte demokrasinin gelişimi Türk Aydınlanmasıyla birlikte pozitif hukukun siyasal

ve sosyal alanlara girmesiyle, yani anayasacılığın gelişimiyle paralel gitmiştir. İlk anayasa olan Kânûn-i Esâsî ile sivil hakların başlıcaları tanınıp kayıt altına alınmıştır. Cumhuriyet dönemindeki anayasalar da aynı yönde bir düzenleme getirmiştir. Ancak Batı'daki sosyal haklarla ilgili gelişmeler ilk kez 1961 Anayasası ile yansımış ve devletin sosyal niteliği vurgulanmıştır. Buna karşılık 1982 Anayasası ilk haliyle özellikle sivil ve siyasî haklar konusunda yetersiz kalmış, daha sonra farklı dönemlerde yapılan düzenlemelerle orijinal haline nispetle daha özgürlükçü ve demokratik bir nitelik kazanmıştır. Yalnız, demokrasinin en iyi şekilde yaşama geçirilebilmesi için demokrasinin sadece anayasada var olması yeterli değil, aynı zamanda bilim, teknik, eğitim, sağlık, güvenlik vb. açıdan da gelişmiş ve her zaman gelişime açık olması gerekir. Ayrıca demokrasi bir yönetim biçimi olduğu kadar bir yaşam biçimi de olduğu için kişi ve toplum tarafından benimsenmeli, içselleştirilmeli, söz ve eylemlerle uygulanması gerekmektedir. Bununla birlikte temel hak ve özgürlükleri Batı'nın yaptığı gibi kendileri veya belli bir sınıf ya da grup için geçerli bir ilkeler birliği olarak görülmemelidir. Demokrasi, özgürlük, eşitlik, adalet ve laiklik gibi kavramlar belli bir ideoloji veya sınıf açısından tanımlanmamalıdır. Demokrasinin gelişmesi için halkın iradesini bütün bir tabana yaymalı, halkın kendi iradesiyle hareket etmesinin önü açılmalıdır. Ayrıca devlet egemen gücünü sınırlarken kendi varlığından ziyade insani değerleri ön plana çıkarmalıdır. Bununla birlikte demokrasi yalnızca ahlâkî ve felsefî bir mesele olarak görülmemelidir, daima hukukla desteklenmelidir. Ayrıca siyasi demokrasiye önem verildiği kadar toplumsal, hukuksal ve ekonomik demokrasiye de önem verilmelidir ve demokrasi bunların hepsiyle birlikte tanımlanıp geliştirilmelidir.

Kaynaklar

- Akşin, S. (1992). Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın Karşılaştırılması. *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16(27), 116-123.
- Akyıldız, A. (2011a). Sened-i İttifak. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 36, s. 512-514). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akyıldız, A. (2011b). Tanzimat. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 40, s. 1-10). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aydın, N. (2008). *İnsan Hakları Demokrasi ve Medya*. Kum Saati Yayınları.
- Beetham, D. (2006). *Demokrasi ve İnsan Hakları* (Bilal Canatan, Çev.). Liberte Yayınları.
- Biröl, S. (2012). 1961 Anayasasında İfade Özgürlüğü. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 43, 39-54.
- Bozkurt, N. (2011). Eman. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 11, s. 75-77). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bulunur, K. İ. (2010). II. Mehmed Tarafından Galatalılara Verilen 1453 Ahidnâmesi ve Buna Yapılan Eklemeler Hakkında Yeni Bilgiler. *Tarih Dergisi*, 50, 59-85.
- Can, M. (2024). Fatih Ahidnamesi'nden Elhamra Fermanı'na. Erişim 23 Ekim, 2024, https://www.academia.edu/18434233/Fatih_Ahidnamesinden_Elhamra_Fermanina
- Çağatay, N. (1996). Türklerin Tarihteki Yeri ve Millî Özellikleri, *Erdem*, 8(23), 503-528.
- Deveci, H., Belet, D., Türe, H. (2013). Dede Korkut Hikâyelerinde Yer Alan Değerler, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(46), 294-321.
- Doğan, İ. (2005). *Modern Toplumda Vatandaşlık Demokrasi ve İnsan Hakları -İnsan Haklarının Kültürel Temelleri*. Pegem Yayıncılık.
- Erdoğan, M. (2007). *İnsan Hakları -Teorisi ve Hukuku-*. ORİON Kitabevi.
- Erdoğan, M. (2021). Anayasacılık ve Demokrasi Açısından 1921 Teşkilât-I Esâsiye Kanunu. Erişim 1 Kasım, 2023, <http://erdoganmustafa.org/anayasacilik-ve-demokrasi-acisindan-1921-teskilat-i-esasiye-kanunu/>
- Ergin, M. (2003). *Dede Korkut Kitabı* (M. Emre Şahin ve Hasan Kadıköylü, Yay. Haz.). Hisar Kültür Gönüllüleri.
- Ergin, M.(2003b). *Orhun Âbideleri*. Hisar Kültür Gönüllüleri.
- Evrân Topuzkanamış, Ş. (2014). Anayasalar Yoluyla Toplum Tasarımı ve İnşası: Anayasaların Gerçek Sahipleri ve Anayasacılık Süreçlerinde Birey. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16, 4989-5010. <https://hukuk.deu.edu.tr/wp-content/uploads/2015/09/ŞAFAK-EVRAN-TOPUZKANAMIŞ.pdf>
- Hekimoğlu, M. M. (2002). 1982 Anayasasına Göre İnsan Hakları Kavramı. *Balıkesi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(7), 53-70.
- İnalcık, H. (1998). Kanunnâme. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 24, s. 333-337) Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karpat, K. H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi -Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller-*. Timaş Yayınları.
- Konur, E. (2020). Orhun Yazıtlarında Sosyal ve Siyasi Mesajlar. *Edebi Yad ve Sanat Akademisi*, Erişim 23 Ekim, 2023, https://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/erdem_konur_orhun_yazitlari.pdf
- Kuçuradi, İ., & Peker, B. (Hazırlayanlar) (1999). *50 Yıllık Deneyimlerin Işığında Türkiye'de ve Dünyada İnsan Hakları*. H. Ü. İnsan Hakları ve Felsefi Uygulama ve Araştırma Merkezi - UNESCO İnsan Hakları İçin Felsefe Kürsüsü.
- Öz, M. (2019). Kutadgu Bilig'de Devlet ve Toplum Anlayışı. *Türk Yurdu*, 386, Erişim 15 Şubat, 2025, <https://www.turkocaklari.org.tr/mehmet-oz/kutadgu-bilig-de-devlet-ve-toplum-anlayisi/1183>
- Özcan, A. (1982). Fatih'in Teşkilât Kanûnamesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi. *Tarih Dergisi*, 33, 7-56.

- San, C. (1998). Türkiye’de Demokrasi ve İnsan Hakları Sorunları: Avrupa Birliği ile Bütünleşme Önündeki Tek Engel mi?, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 53(1), 261-277.
- Selçuk, S. (1999). Hukukun Üstünlüğüne Yaslanan Demokrasi ve Belirleyici Sonuçları. İoanna Kuçuradi ve Bülent Peker (Haz.), *50 Yıllık Deneyimlerin Işığında Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları İçinde* (s. 208-214). H. Ü. İnsan Hakları ve Felsefesi Uygulama ve Araştırma Merkezi - UNESCO İnsan Hakları İçin Felsefe Kürsüsü.
- Türkkan, H. (2018). Osmanlı Devleti’nde Demokratikleşme ve Kanun-ı Esasi’nin Demokratik Hüviyeti. *Vakanüvis*, 3, 364-379.
- Uygun, O. (2003). *Demokrasinin Tarihsel, Felsefi ve Ahlaki Boyutları*. İnkılâp Kitabevi.
- Yamaç, M. (2020). Türkiye Devleti’nin İlk Anayasası 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, 204-220.
- Yusuf Has Hacip (1999). *Kutadgu Bilig* (Reşit Rahmeti Arat, Haz.). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yazar Katkıları: *Tek Yazar Fikir - Tasarım Denetleme- ; Kaynaklar- ; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi ; Analiz ve/veya Yorum -; Literatür Taraması ; Yazıyı Yazan ; Eleştirel İnceleme*

Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*

Çıkar Çatışması: *Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*

Finansal Destek: *Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: *Sole Author Concept -; Design- ; Supervision -Resources ; Data Collection and/or Processing ; Analysis and/or Interpretation ; Literature Search- ; Writing Manuscript- ; Critical Review*

Peer-review: *Externally peer-reviewed.*

Conflict of Interest: *The authors have no conflicts of interest to declare.*

Financial Disclosure: *The authors declared that this study has received no financial support.*

Ethical Committee Approval: -